

Maria Kostromitskaia

ORCID: 0009-0002-7938-511X

ZACHOWANIE PAMIĘCI O ZESŁANIACH POLAKÓW NA SYBIR OD XIX WIEKU DO 1939 ROKU

Obraz Sybiru zajmuje ważne miejsce w polskiej pamięci kulturowej. Te olbrzymie tereny są symbolem niewoli, cierpień, upokorzenia i eksploatacji niewinnych. Polacy byli masowo zsyłani na Sybir od drugiej połowy XVIII wieku po rozgromieniu konfederatów barskich. Po rozbiorach kraju wzrosła liczba polskich zesłańców. Jednak najwięcej Polaków zostało deportowanych w głąb ZSRR na początku II wojny światowej.

Warto zauważyć, że skazańcy byli wywożeni nie tylko za Ural, ale także do innych części Cesarstwa Rosyjskiego, a później Związku Radzieckiego, np. do Kazachstanu, na Kaukaz i europejską północ Rosji. Dlatego w języku polskim istnieją dwa słowa Syberia i Sybir. Pierwsze z nich oznacza region geograficzny, a drugie miejsce zesłania, czyli zmitologizowaną przestrzeń bez wyznaczonych granic, która nie pokrywa się z rzeczywistym regionem geograficznym, więc ma przede wszystkim znaczenie symboliczne.

W XIX wieku ukształtował się zmitologizowany obraz Sybiru, głównie dzięki pisarzom romantykom. Temat ten jest dobrze zbadany¹, ale prace dotyczących pielęgnowania pamięci o Sybirze w przestrzeni publicznej jest stosunkowo niewiele, są one fragmentaryczne i zazwyczaj uwzględniają pewien konkretny aspekt (np. historię Związku Sybiraków w latach 1928–1939)². W niniejszym artykule zbadam, w jaki sposób i w jakich formach obraz Sybiru funkcjonował w przestrzeni społecznej i kulturowej w czasach zaborów i w II Rzeczypospolitej. Przyjrzę się, kim byli aktorzy zaangażowani w rozpowszechnienie wiedzy

¹ Zob. np. Trynkowski, 2017; Trojanowiczowa, 1992; Żbikowski, 1996.

² Zob. np. Kuczyński, 2009; Masiarz, 1996; Michalska-Bracha, 2017; Stawarz, 1998; Kołodziej, 1998.

o dziejach Polaków na zesłaniu i w upamiętnienie tych tragicznych wydarzeń. Dzieje pamięci o zesłaniach na Sybir z pewnością wymagają szerszej zakrojonych badań. Ten artykuł stanowi jedynie naszkicowanie głównych etapów tego zjawiska.

Teoretycznym i metodologicznym uzasadnieniem dla tej pracy są studia Jana i Aleidy Assmannów, Pierre'a Nory, Aleksandra Etkinda, Marcina Kuli i Floriana Zielińskiego³. A. Etkind wyróżnia dwie formy pamięci kulturowej – *miękką* i *twardą*.

Pamięć miękka to przede wszystkim teksty – historyczne, artystyczne i inne narracje, natomiast pamięć twarda to przede wszystkim pomniki. Obie te formy są ze sobą ściśle związane: „pomniki są nieznane, jeśli o nich nie piszą i nie mówią, rytuały żałoby są niekompletne, jeśli nie krystalizują się w formie pomników” (Эткинд, 2016, 228).

Do czasów II RP pamięć o Sybirze mogła istnieć na ziemiach polskich jedynie w „miękkich” formach, szczególnie w zaborze rosyjskim, gdzie działała silna carska cenzura, do takich form zaliczyć można, przede wszystkim, literaturę piękną, malarstwo oraz wspomnienia Sybiraków. Po odzyskaniu niepodległości Polacy zyskali nowe możliwości upamiętniania swoich bohaterów i ofiar carskiego reżimu w przestrzeni publicznej, w tym Sybiraków i więźniów politycznych. Niżej przyjrzę się bliżej, jak przebiegł ten proces.

Pamięć o Sybirze w czasach zaborów

Zachowanie pamięci o Sybirze było ściśle związane zarówno z bieżącymi wydarzeniami, jak i sytuacją polityczną w kraju. W zaborze rosyjskim policja wszędzie szukała spisków i nielegalnych organizacji, dlatego strach przed więzieniem i zesłaniem na Sybir stał się powszechny. Nie dziwi więc fakt, że w XIX wieku pamiętniki zesłańców cieszyły się dużym zainteresowaniem czytelników. Żywo reagowali na nią ci, których bliscy przebywali na Sybirze i ci, których krewni byli w więzieniach, czekając na zesłanie. Jednak carska cenzura często zabraniała wydanie takich tekstów, dlatego wiele z nich zostało opublikowano poza obszarem Królestwa Polskiego. Poza tym w XIX wieku informacje o represjach docierały głównie drogą przekazu ustnego, na przykład, o tym, co działo się w więzieniu w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej,

³ Assmann, 2008; Ассман, 2014; Нора, 1999; Эткинд, 2016; Kula, 2002; Zieliński, 2005.

potocznie zwanej *Przedśionkiem Syberii*. „Cytadela Warszawska funkcjonowała też zapewne w ustnej tradycji plebejskiej [...], prawdopodobnie najbardziej znanym i popularnym utworem z tego zakresu była ballada o Stefanie Okrzei”⁴, – zauważa Andrzej Stawarz (1998, 29). Pod koniec XIX wieku zaczęły ukazywać się również prace naukowe na temat zesłań na Syberię. Na przykład w latach 1880. Z. Librowicz – pisarz, publicysta i wydawca – opublikował książkę *Polacy na Syberii*, gdzie dokonał zestawienia licznych pamiętników zesłańców, co zdaniem L. Michalskiej-Brachy „z pewnością było przejawem rosnącego od końca XIX w. zainteresowania dziejami polskiej zsyłki” (Michalska-Bracha, 2017, 202). Oprócz tego Polacy, przebywający na emigracji, za jeden z głównych celów stawiali sobie zachowanie polskiej kultury i tożsamości. Dlatego w 1870 roku w Szwajcarii zostało otwarte Muzeum Narodowe Polskie w Raperswilu. W czasach zaborów przejęło funkcję strażnika polskiej kultury na obczyźnie, gromadząc z pietyzmem pamiątki dotyczące polskich powstań narodowych, ale także dziejów Polaków na zesłaniu w XIX wieku, w czym wydatnie zasłużył się... Agaton Giller. [...] okreśłany mianem *pierwszego historyka syberyjskiej Polonii* (Michalska-Bracha, 2017, 205). Oprócz działalności pisarskiej Giller był zaangażowany w zbieranie artefaktów dla muzeum w Raperswilu. W swoim artykule pisarz zauważa, że na wystawie znajdują się „kurtka z szarego, grubego sukna więźnia polskiego skazanego do kopalni w Syberii” (Giller, 1876, 585) oraz „rzeczy niezmiernie drogie dla serca Polaka, pamiątki po więźniach Sybirskich, po męczennikach narodowych” (Giller, 1876, 588).

Na przełomie XIX i XX wieku szczególną rolę w zachowaniu pamięci o Sybirze odgrywał Lwów w okresie autonomii galicyjskiej. Ze względu na liberalną politykę władz austriackich w Galicji, wielu Polaków powracających z zesłania decydowało się osiedlić we Lwowie (Medyński, 1936, 10). W związku z tym właśnie w Galicji powstały pierwsze organizacje udzielające pomocy byłym zesłańcom. „Już w 1869 w Krakowie zawiązało się Stowarzyszenie Wzajemnej Pomocy Sybiraków, a we Lwowie w tym samym roku Komitet Bratniej Pomocy Sybiraków”⁵. Jednak władze austriackie niejednokrotnie zakazywały działalności tego typu organizacji. Na przykład Towarzystwo Opieki Narodowej, które powstało we Lwowie w 1870 roku, zostało zamknięte cztery lata później, a będąca jego następcą organizacja – Towarzystwo Weteranów 1863/4 – przetrwała zaledwie kilka miesięcy. W marcu 1887 roku lwowianie powołali

⁴ Autor cytuje jeden czterowiersz z ballady o Stefanie Okrzei: „Był to chłopak piękny, młody,/Wyście o nim nie wiedzieli,/A jak rzucił w cyrkuł bombę,/Dostał się do Cytadeli”.

⁵ <https://wid.org.pl/...>, [dostęp: 24.05.2024].

do życia Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania z roku 1863/1864, „które rozciągnęło opiekę nad lwowskimi Sybirakami oraz uczestnikami 1863/4” (Medyński, 1936, 11) i działało do początku lat 30. XX wieku. Celem takich towarzystw było, przede wszystkim, udzielanie pomocy materialnej i socjalnej, ale również „zacieśnianie więzi towarzyskich i środowiskowych oraz, co równie ważne, pielęgnowanie tradycji niepodległościowych”⁶.

Mieszkańcy Lwowa żywo interesowali się życiem swoich rodaków na Syberii. Na przykład w 1876 roku w mieście wydano anonimową ulotkę z wyrazem „głębokiego, żywiołowego oburzenia” (Medyński, 1936, 6) z powodu rozstrzelania Polaków, którzy zorganizowali powstanie w Irkucku nad jeziorem Bajkał w 1866 roku. Od końca XIX wieku Lwów stał się „ważnym ośrodkiem wydawniczym pamiętników i wspomnień z zesłania, publikowanych zarówno w formie odrębnych wydawnictw, jak i na łamach lwowskiej prasy” (Michalska-Bracha, 2017, 203), a także pełnił rolę centrum badawczego nad dziejami polskiej zsyłki. Na początku XX wieku nawet powstała inicjatywa zorganizowania w Lwowskim Ossolineum biblioteki syberyjskiej, czyli odrębnego działu gromadzącego literaturę na ten temat (Michalska-Bracha, 2017, 203). Projekt ten jednak nie został wdrożony w życie.

Warto zauważyć, że na przełomie XIX–XX wieku pamięć o Sybirze była ściśle związana w świadomości zbiorowej Polaków z powstaniem styczniowym, ponieważ po upadku powstania wielu jego uczestników zostało skazanych na zesłanie. Już w XIX wieku zaczął się kształtować rocznicowy rytuał pamięci o roku 1863⁷. Takie obchody zazwyczaj składały się z nabożeństw, odczytów, wieczorków połączonych z wykładami, artystycznymi występami, patriotycznymi pieśniami oraz „tzw. żywymi obrazami, głównie według kartonów Grottera” (Michalska-Bracha, 2003, 50). W trakcie obchodów rocznicowych czasami była poruszana tematyka syberyjska, na przykład w 1893 roku w Krakowie:

program obejmował [...] przedstawienie dramatu Leopolda Starzeńskiego *Gwiazda Syberii* poświęconego tematyce syberyjskich losów zesłańców, które wystawiono w teatrze krakowskim 22 stycznia 1893 r. Sztuka cieszyła się dużym zainteresowaniem, z tego też względu przygotowano drukowany program dramatu w nakładzie tysiąca egzemplarzy. (Michalska-Bracha, 2003, 46).

⁶ <https://www.mec.edu.pl> [dostęp: 24.05.2024].

⁷ „Jednym z pierwszych świadectw upamiętnienia wydarzeń i postaci 1863 r. stała się rocznica wybuchu powstania obchodzona we Francji w 1864 r.”, Zob. Michalska-Bracha, 2003, 36–37.

W 1903 roku w 40. rocznicę wybuchu powstania styczniowego we Lwowie odbył się zjazd weteranów 1863 roku i Sybiraków, w którym wzięło udział ponad 400 osób ze wszystkich zaborów (Michalska-Bracha, 2014, 262). Podobny zjazd miał miejsce dziesięć lat później z okazji 50. rocznicy. Wtedy we Lwowie odbyła się również Wystawa Pamiątek 1863 r., z której dwie sale były w całości poświęcone tematyce syberyjskiej. Tu można było zobaczyć zbiór ponad 1500 fotografii Sybiraków, widoki różnych miejsc zesłania, kajdany, przedmioty wykonane przez zesłańców itp. W sali nr 7 zaprezentowano cykl z 126 obrazów i szkiców autorstwa malarza i Sybiraka Aleksandra Sochaczewskiego. Artysta przez długi czas nie chciał sprzedawać swoich syberyjskich obrazów, zależało mu na zgromadzeniu całego cyklu prac w jednym miejscu. W 1914 roku A. Sochaczewski zgodził się przekazać cały cykl Muzeum Narodowemu im. Króla Jana III we Lwowie w zamian za dożywotnią rentę. Dzięki temu unikatowa kolekcja jego dzieł nie uległa rozproszeniu. Później lwowskie muzea nabywały różne obrazy o tematyce syberyjskiej. Na przykład, w Galerii Narodowej znajdowały się płótna Artura Grottgera, Witolda Pruszkowskiego i Jacka Malczewskiego.

Twórczość Aleksandra Sochaczewskiego wywarła duży wpływ na kształtowanie wizerunku Syberii wśród Polaków. Na przełomie XIX i XX wieku jego syberyjskie obrazy były wystawiane w wielu miastach Europy: w Londynie, Brukseli, Budapeszcie, Wiedniu. W 1900 roku nawet udało się zorganizować w Krakowie wystawę pt. *Sybir*, która „wzbudziła ogromne zainteresowanie wśród społeczeństwa krakowskiego i szerzej – polskiego... Krakowska prasa podkreślała przede wszystkim wątki patriotyczne i moralne wystawy” (Chudzyński, 1998, 17). Oprócz tego w okresie zaborów miało miejsce upamiętnienie konkretnych Sybiraków. Wyrazistym przykładem tego jest oddanie hołdu Agatonowi Gillerowi, który zrobił wiele, aby udokumentować syberyjskie doświadczenia Polaków i rozpowszechniać wiedzę na ten temat. Jego uroczysty pogrzeb odbył się 20 lipca 1887 roku na cmentarzu Sapiieżyńskim w Stanisławowie w zaborze austriackim. „Miał pogrzeb wspaniały – brały w nim udział wszystkie warstwy społeczeństwa, a szczególnie młodzież uważająca Gillera za swego duchowego przewodnika i patrona” (Sokulski, 1937, 65). O znaczeniu tej postaci dla młodych ludzi ze Stanisławowa świadczy coroczny rytuał upamiętniania rocznicy śmierci Gillera – „jednego z najdzielniejszych patriotów doby porozbiorowej” (Nowości Ilustrowane, 1907, 9). W 1907 roku na jego grobie został wzniesiony pomnik autorstwa Tomasza Dykasa, na którym wyryto wiersze z poezji Teofila Lenartowicza, nawiązującego m.in. do syberyjskich doświadczeń Gillera: *Twój brat wygnaniec, drogi sybirskie przemierzył,/ Prześladowanie długo cierpiał w cytadeli.*

Dlaczego odsłonięcie takiego pomnika było możliwe w czasach zaborów? Florian Zieliński podaje następujące wyjaśnienie tego zjawiska:

teren kościelny i cmentarny mają swój osobliwy status, nie są ani przestrzenią prywatną, ani też w pełni przestrzenią publiczną. Władza jest skłonna pójść tu na pewne ustępstwa, w końcu kościół i cmentarz to nie to samo co nobilitująca przestrzeń centrum miasta [...] przestrzeń cmentarna [jakby korzysta z pewnego] immunitetu śmierci i oddalenia od centrum (Zieliński, 2005, 227).

Jako przykłady autor podaje powstanie w czasach PRL-u tablic w poznańskich kościołach i skromnych monumentów na cmentarzach, upamiętniających holocaust, w sytuacji, gdy władze sowieckie nie pozwalały na postawienie „prawdziwego” pomnika.

Jak widzimy w okresie zaborów doszło do „wewnętrznego tarcia między przeciwieństwami” (Ashworth, 2007, 97), które można określić jako dychotomię „oddziaływania oddolnego i odgórnego (top-bottom/ bottom-up)” (Ashworth, 2007, 97). Władze, szczególnie w zaborze rosyjskim, starały się zapobiec gloryfikacji Sybiraków, ale jednocześnie zastraszyć społeczeństwo polskie w nadziei na zapobieganie przyszłym powstaniom i innym działaniom konspiracyjnym. Podczas gdy poeci, pisarze, malarze i byli zesłańcy uważali za swój obowiązek zachowanie pamięci o powstańcach i Sybirakach.

Pamięć o Sybirze w czasach II Rzeczypospolitej

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości do kraju zaczęli wracać zesłańcy syberyjscy, żołnierze V Dywizji Syberyjskiej, emigranci ekonomiczni oraz Polacy, którzy wcześniej mieszkali w różnych zakątkach Cesarstwa Rosyjskiego. Wśród nich znalazło się wielu młodych ludzi, którzy zdecydowali się podjąć studia wyższe w Warszawie. Jak wspomina Stefan Wojstomski, wtedy „większość powracających z wojska [...] znajdowała się wprost w opłakanych warunkach materialnych, lecz sybiracy w najgorszych” (Dyboski, Sabatowicz, 1934, 37). Wielu z nich początkowo mieszkało w tzw. *Świetlicy Syberyjskiej Dywizji*, czyli w budynku wojskowym przy ul. Koszykowej 82. Wśród tych młodych ludzi zrodził się pomysł utworzenia Akademickiego Koła Sybiraków, m.in. by zbierać fundusze i pomagać najbardziej potrzebującym. Koło Sybiraków powstało w 1922 roku i liczyło około 70–80 członków. Regularnie odbywały się tam wieczorki i bale syberyjskie, prowadzono akcję referatów i odczytów popularyzujących wiedzę o życiu Polaków na Syberii. Oficjalnie Koło nie

zostało rozwiązane, ale z powodu kończenia studiów i braku dopływu nowych członków organizacja faktycznie zakończyła swoją działalność w 1927 roku.

W 1928 roku w Warszawie powstał ogólnopolski Związek Sybiraków z inicjatywy żołnierzy i oficerów V Polskiej Dywizji Syberyjskiej, czyli zesłańców syberyjskich walczących po stronie „białych” podczas wojny domowej w Rosji. Pierwsze zebranie organizacyjne Związku odbyło się 15 stycznia 1928 roku w Cytadeli Warszawskiej. W tym samym roku 29–30 czerwca odbył się I Zjazd z udziałem ok. 2 tys. Sybiraków w gmachu Politechniki Warszawskiej. Następnie podobne wydarzenia organizowano prawie co roku w różnych miastach Polski: w Warszawie (1928, 1930, 1931, 1933, 1938), w Krakowie (1934), w Wilnie (1935), we Lwowie (1936), w Brześciu (1937).

Związek postawił sobie za cel kultywowanie pamięci o życiu Polaków na zesłaniu, upamiętnianie ich losów oraz upowszechnianie wartości patriotycznych.

Działalność Związku Sybiraków poświęcona jest trzem zasadniczym zagadnieniom: pracom historycznym, współczesnym pracom ideowym o charakterze ogólnopaństwowym i współżyciu koleżeńskiemu (Sybirak, 1935 (5), 65).

Związek oświadczył również, że będzie działał na rzecz niepodległej Polski i wyraził pełne poparcie dla polityki marszałka Józefa Piłsudskiego, któremu podczas I Zjazdu jednogłośnie nadano tytuł honorowego członka Związku Sybiraków (Masiarz, 1996, 47). W celu upowszechnienia wiedzy o dziejach Polaków na zesłaniu sekcja propagandowo-wydawnicza Związku w latach 1934–1939 wydawała własny kwartalnik „Sybirak”, w którym regularnie publikowano wspomnienia zesłańców, materiały o dziejach V Dywizji Syberyjskiej, artykuły popularno-naukowe, utwory literatury pięknej itp.

Dzięki aktywnej działalności Związku Sybiraków w latach międzywojennych w Polsce pojawiło się kilka tablic pamiątkowych oraz innych obiektów upamiętniających byłych zesłańców. Podczas IV Zjazdu Sybiraków 18–19 czerwca 1933 roku w Warszawie w Kościele Garnizonowym uroczyste odsłonięto tablicę pamiątkową ku czci Sybiraków, „którzy w walce o Niepodległość Ojczyzny śmiercią bohaterską zginęli” (Sybirak, 1934(1), 34). Kolejna tablica żałobna pojawiła się w Warszawie dwa lata później, tym razem na cześć żołnierzy V Dywizji Syberyjskiej poległych w bitwie z bolszewikami pod stacją Tajga 23–24 grudnia 1919 roku (Sybirak, 1935 (8), 75).

W 1936 roku w Krakowie odbyła się uroczysta ceremonia złożenia ziemi przywiezionej z różnych miejsc Syberii w Kopcu Józefa Piłsudskiego na Sowińcu. W tym celu Związek Sybiraków ufundował piękną urnę, zaprojektowaną przez B. Hryniewicza i odlaną w brązie pod jego kierunkiem. „Urna

przedstawia w górnej części postać katorżnika w kajdanach, przykutego do taczki i wysypującego z niej ziemię” (Sybirak, 1936 (11), 83). Ziemia została zebrana przez mjr. M. Lepeckiego z różnych miejsc zesłania, katorgi i straceń oraz z pól bitew V Dywizji Syberyjskiej. W związku z tym wydarzeniem w Krakowie zorganizowano nadzwyczajny zjazd Sybiraków, w którym wzięło udział około tysiąca osób z całej Polski. Rano 10 października procesja Sybiraków w historycznych mundurach przeszła ulicami Krakowa i udała się na Sowińiec, gdzie odbyła się uroczystość zsypania ziemi do Kopca. Sam Zjazd miał miejsce nieco później na historycznym dziedzińcu wawelskim (Masiarz, 1996, 54–55).

Ponadto Związek Sybiraków w Krakowie planował budowę pomnika-grobowca na cmentarzu Rakowskim ku czci swoich rodaków zmarłych na Sybirze (Sybirak, 1935 (6), 70). Obecnie nie udało się znaleźć informacji, czy ten projekt został wdrożony w życie, czy nie. Oprócz tego w 1935 roku zarząd główny Związku Sybiraków rozpoczął zbiórkę pieniędzy na budowę pomnika Sybiraków w Warszawie (Kuczyński, 2009, 15). Jak podaje czasopismo Sybirak, ten pomnik „powinien stanąć dla przyszłych pokoleń jako widomy hołd wszystkim tym, którzy w okresie półtora wieku ofiarę swą składali na rzecz Niepodległości Polski” (Sybirak, 1935 (6), 68).

Kolejnym projektem Związku było założenie Cmentarza Sybiraków na warszawskich Powązkach obok grobów uczestników powstania styczniowego (Sybirak, 1935 (6), 72). 1 listopada 1938 roku odbyło się uroczyste poświęcenie krzyża Sybiraków, umieszczonego w środku kwatery. Ten krzyż przetrwał II wojnę światową, natomiast został usunięty w końcu lat 60. ubiegłego wieku⁸.

Na szczególną uwagę zasługuje Cytadela Warszawska, której X pawilon w czasach carskich pełnił funkcję więzienia politycznego, nazywano go „«przedsionkiem Syberii», czyli miejscem odbywania kary do czasu odprawienia skazanego” (Markiewicz, 2018, 43) w głąb Rosji. Oprócz tego na stokach cytadeli odbywały się egzekucje, tracono tu więźniów skazanych na karę śmierci. Stopniowo nazwa tego więzienia stała się w świadomości narodowej symbolem walki Polaków o wyzwolenie narodowe i przemiany społeczne. Jak zauważa Andrzej Stawarz (1998, 28), w społeczeństwie polskim drugiej połowy XIX i pierwszej połowy XX wieku wizerunek X Pawilonu został utrwalony jak *grób ludzi myślących, grób dla wolnych czy też polska Golgota*.

W latach międzywojennych podjęto jedno z pierwszych prób upamiętnienia tragicznej historii tego miejsca. 12 listopada 1928 roku w kilku celach X pawilonu zostały odsłonięte pamiątkowe tablice, poświęcone więźniom X Pawilonu – J. Piłsudskiemu, R. Trauguttowi, S. Okrzei i J. Montwiłł-Mireckiemu. Próbowano

⁸ <https://sybiracyzg.pl/?p=349> [dostęp: 24.05.2024].

również zorganizować tam muzeum, już w kwietniu 1919 roku. Naczelnik państwa Józef Piłsudski - były więzień i zesłaniec syberyjski - wydał postanowienie:

budynek X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej [...] nosi charakter pamiątki historycznej z okresu jarzma rosyjskiego, został przeznaczony na urządzenie w nim Archiwum wojskowo-historycznego, muzeum oraz sal odczytowych i wykładowych (Wągradzki, 1995, 227).

Ale plany te z różnych powodów nie zostały wówczas zrealizowane. W 1933 roku na wschodnich stokach Cytadeli Warszawskiej powstała Brama Straceń upamiętniająca miejsce kaźni. Obok założono symboliczny cmentarz straconych. Na bramie przytwierdzono 4 tablice z 102 nazwiskami bojowników o niepodległość więzionych w Cytadeli. Zarząd Główny Stowarzyszenia b. Więźniów Politycznych ufundował oszkloną gablotę, w której umieszczono stojącą tu szubienicę o sześciu hakach, aby zabezpieczyć ją przed zniszczeniem. Obok gabloty znajdowała się kibitka – symbol wywozek na Sybir. Podróż kibitką była bardzo niebezpieczna, niewygodna i traumatyczna. Wizerunek tej karetki więziennej kojarzył się z przemocą i okrucieństwem wobec Polaków ze strony władz carskich.

W czasach II RP pojawiały się również inne projekty mające na celu zachowanie pamięci o zesłaniu. Na przykład, Związek Sybiraków był zaangażowany w tworzenie filmu o dziejach V Dywizji Syberyjskiej, który powstał dzięki inicjatywie rotmistrza Olszewskiego – jego osobiste przeżycia stały się główną osią filmu. Film reżyserii Michała Waszyńskiego pt. *Bohaterowie Sybiru* miał swoją premierę w 1936 roku. Główną rolę zagrał Eugeniusz Bodo, a w role wojskowych wcielili się rzeczywiście byli żołnierze i oficerowie V Dywizji Syberyjskiej.

Warto też zauważyć, że Lwów nadal odgrywał rolę ważnego ośrodka wydawniczego literatury pamiątkarskiej z dziejów Polaków na Syberii (Michalska-Bracha, 2015, 17). W 1936 roku miasto gościło VII Zjazd Związku Sybiraków, z okazji którego zorganizowano dużą wystawę *Sybir w martyrologii porozbiorowej Polski*. W tym samym roku ukazała się broszura A. Medyńskiego *Lwów opiekunem Sybiraków*, opisującą szczególną rolę tego miasta w życiu byłych zesłańców. Autor podkreśla, że wystawa syberyjska:

odsłoni skarby pamiątek z długiego okresu martyrologii polskiej, gromadzone w ciągu lat przez Miasto [...] by pamiątki te [...] były dla przyszłych pokoleń przeglądem epoki, w której daleki, mroźny Sybir był nam bliski i tak drogi. (Medyński, 1936, 34)

Na wystawie zaprezentowano liczne fotografie i dokumenty oraz obrazy A. Sochaczewskiego, A. Grottgera, J. Malczewskiego, W. Pruszkowskiego,

F. Lachowicza, J. Berkmana. Jak zauważała ówczesna prasa, na ekspozycji można było zobaczyć nie tylko dzieła z motywami martyrologicznymi, ale także z heroicznymi. Na przykład, Feliks Lachowicz – były zesłaniec i żołnierz – przedstawił w swoich akwarelach, namalowanych podczas pobytu w Rosji, dzieje V Dywizji Syberyjskiej (Sybirak, 1936 (11), 76). Według niektórych źródeł na wystawie znalazł się również „projekt pomnika poległych Sybiraków wykonany przez inż. Feliksa Lachowicza” (Pilecki, Długajczyk, Galik, 2014, 9).

Wybuch II wojny światowej i następujące po nim masowe deportacje Polaków radykalnie zmieniły postrzeganie Sybiru. We współczesnym społeczeństwie polskim pamięć o deportacjach jest aktywnie kultywowana, podczas gdy doświadczenia XIX-wiecznych zesłańców raczej zostały zepchnięte na dalszy plan. Jednak działalność carskich zesłańców, w tym Związku Sybiraków, nie przeszła bez śladu, dzięki nim publikowano i zbierano wspomnienia o Syberii, założono kolekcje muzealne (przede wszystkim we Lwowie), odbywały się wystawy oraz rytuały pamiątkowe, na przykład na cześć Sybiraka Agathona Gillera. W latach międzywojennych powstał memoriał i tablice pamiątkowe w Cytadeli Warszawskiej. Dzisiaj ta twierdza jest kluczowym miejscem pamięci o zesłaniach w czasach Cesarstwa Rosyjskiego. W latach PRL cała kolekcja syberyjskich obrazów A. Sochaczewskiego została przywieziona do Warszawy; obecnie jest częścią wystawy stałej w muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej i nadal wywiera silne wrażenie emocjonalne na zwiedzających. Jak zauważa J. Trynkowski:

katorżnik, który jest jedną z ważniejszych figur tego świata, został utrwalony w micie Sybiru jako zesłaniec przykuty do tacek, w morderczym trudzie pracujący w [...] kopalni. [...] Obraz ten, jak ikona, zastygł w naszej pamięci, zachowując do dziś niezwykłą siłę i żywotność (Trynkowski, 2017, 444).

Twórczość A. Sochaczewskiego, a także innych artystów i pisarzy romantyków, miała znaczący wpływ na kształtowanie się tego wizerunku.

Inicjatorami zachowania pamięci o zesłańcach byli sami Sybiracy, czyli były to przede wszystkim inicjatywy oddolne. Dzięki aktywnej działalności Związku Sybiraków w Polsce pojawiło się kilka tablic pamiątkowych oraz innych miejsc upamiętniających te tragiczne wydarzenia. Ponadto opracowywano projekty co najmniej dwóch pomników, ale z powodu trudności finansowych i wybuchu II wojny światowej nie zostały one zrealizowane.

Bibliografia

- Ashworth, G.J. (2007). *Sfragmentaryzowane dziedzictwo. Sfragmentaryzowany instrument sfragmentaryzowanej polityki*, [w:] *Dziedzictwo kulturowe w XXI wieku. Szanse i wyzwania*, M. Murzyn, J. Purchla (red.), Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 91–104.
- Assmann, J. (2008). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Chudzyński, M. (1998). *Aleksander Sochaczewski z Iłowa – malarz polskiego losu na Syberii*, *Notatki Płockie*, 1/174, 13–19.
- Dyboski, R., Sabatowicz, M. (red.) (1934). *Sybiracy w Krakowie. Jednodniówka poświęcona zjazdowi Byłych Sybiraków w Krakowie dnia 29–30 czerwca i 1-go lipca 1934 r.*, Kraków: Drukarnia L. Gronusia.
- Giller, A. (1876). *Muzeum Narodowy w Rapperswyllu przez Agatona Gillera*, [w:] *Album Muzeum Narodowego w Rapperswyllu: rok 1876*, J.I. Kraszewski (red.), Lwów: Drukarnia „Gaz. Narod” J. Dobrzańskiego i K. Gromana, 579–599.
- Kołodziej, E. (1998). *Opieka nad X Pawilonem Cytadeli Warszawskiej w latach międzywojennych*, *Niepodległość i Pamięć*, 5/3 (12), 195–204.
- Ku czci Agatona Gillera* (1907). *Nowości Illustrowane*, 32, 10 sierpnia, 9.
- Kuczyński, A. (2009). *Dwie rocznice (1928–1939) – (1988–2008). Dwa jubileusze Związku Sybiraków*, *Zesłaniec*, 39, 3–54.
- Kula, M. (2002). *Nośniki pamięci historycznej*, Warszawa: DiG.
- Markiewicz, A. (2018). *Kobiety i rodziny powstańców styczniowych zesłanych w głąb Rosji*, Warszawa: Difin.
- Masiarz, W. (1996). *Związek Sybiraków w Krakowie 1928–1939*, *Zesłaniec*, 10, 45–57.
- Medyński, A. (1936). *Lwów opiekunem Sybiraków*, Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Michalska-Bracha, L. (2003). *Powstanie styczniowe w pamięci zbiorowej społeczeństwa polskiego w okresie zaborów*, Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Michalska-Bracha, L. (2015). *Syberyjskie losy Polaków w XIX wieku w historiografii polskiej (do 1939 roku)*, *Almanach Historyczny*, 17 (1), 11–27.
- Michalska-Bracha, L. (2017). *Kilka uwag na temat inicjatywy „biblioteki syberyjskiej” w lwowskim Ossolineum*, *Galicja. Studia i materiały*, 3, 200–210.
- Pilecki, J.M., Długajczyk, B., Galik, P. (2014). *Szkie syberyjskie Feliksa Lachowicza*, Lesko: Bosz.
- Powstańcy Styczniowi we Lwowie*. <https://wid.org.pl/wp-content/uploads/Wystawa.-Powstancy-we-Lwowie.pdf> [dostęp: 24.05.2024].

- Sokulski, J. (1937). *Agaton Giller więźniem i wygnańcem sybirskim (w 50-tą rocznicę śmierci)*, Sybirak, 13, 61–65.
- Stawarz, A. (1998). *X Pawilon Cytadeli Warszawskiej w pamięci narodowej*, Niepodległość i Pamięć, 5/3, 27–42.
- Stawicki, R. (2016). *Weterani 1863 r. i tradycja Powstania Styczniowego w II Rzeczypospolitej*, <https://www.mec.edu.pl/patrio/weterani-1863-r-i-tradycja-powstania-styczniowego-w-ii-rzeczypospolitej/> [dostęp: 24.05.2024].
- Sybirak (1934), 1, *Sprawozdanie ze Zjazdu Sybiraków w 1933 r.*, 34–40.
- Sybirak (1935), 5, *Sprawozdanie z działalności Związku Sybiraków*, 64–67.
- Sybirak (1935), 6, *Z życia organizacji*, 68–74.
- Sybirak (1935), 8, *Z działalności Sekcji Historycznej przy Zarz. Gł. Sybiraków*, 75.
- Sybirak (1936), 11, *Urna Sybiraków*, 83.
- Symboliczna Mogiła Sybiraków na Cmentarzu Wojskowym w Warszawie*, <https://sybiracyg.pl/?p=349> [dostęp: 24.05.2024].
- Trojanowiczowa, Z. (1992). *Sybir Romantyków*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Trynkowski, J. (2017). *Polski Sybir, zesłańcy i ich życie: narodziny mitu*, Warszawa: Neriton.
- Wągorzki, J. (1995). *Jubileusz Muzeum X Pawilonu Cytadeli Warszawskiej*, Niepodległość i Pamięć 2/1 (2), 227–240.
- Zieliński, F. (2005). *Szata ideologiczna miasta – pomniki*, [w:] *Przemiany miasta. Wokół socjologii Aleksandra Wallisa*, B. Jałowiecki, A. Majer, M.S. Szczepański (red.), Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 219–232.
- Żbikowski, P. (1996). *Droga krzyżowa Polaków: motyw zsyłek na Sybir i do łagrów sowieckich w literaturze polskiej*, Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Ассман, А. (2014). *Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика*, Москва: Новое литературное обозрение.
- Нора, П. (1999). *Франция – память*, Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.
- Эткинд, А. (2016). *Кривое горе: память о непогребенных*, Москва: Новое Литературное Обозрение.